



STADS

geschiedenis

nummer 2
10^e jaargang - 2015



Stadsgeschiedenis

Een platform voor reflectie op de geschiedenis van de stad

Stadsgeschiedenis (opgericht in 2006) is het Nederlands-Vlaamse tijdschrift voor onderzoek, reflectie en debat over de stad en haar geschiedenis. De aanpak is interdisciplinair en gericht op een breed scala aan thema's. Naast peer-reviewed wetenschappelijke artikelen bevat *Stadsgeschiedenis* dossiers over actuele maatschappelijke thema's, reviews over recente onderzoekstrends en interessante artikelen in binnen- en buitenlandse tijdschriften, en interviews met markante stadsbestuurders, architecten en wetenschappers. Geografisch richt het tijdschrift zich op de Lage Landen door de eeuwen heen. *Stadsgeschiedenis* richt zich op iedereen die geëngageerd is met de stad en haar historische ontwikkeling: van wetenschappers en archiefmedewerkers tot beleidsmakers, architecten en erfgoedwerkers.

Inzendingen:

in een WORD-bestand naar inge.bertels@vub.ac.be

Afbeeldingen dienen apart en rechtenvrij te worden aangeleverd. Dit kan in de vorm van glansfoto's of in digitale vorm. Digitale afbeeldingen dienen van voldoende kwaliteit te zijn: tenminste 300 dpi op het formaat waarop ze uiteindelijk zullen worden afgedrukt. Bij twijfel kan men contact opnemen met Uitgeverij Verloren, telefoon +31356859856. De redactie poogt zorgvuldig om te gaan met auteursrechten. De gebruiken voor wat betreft overname van tekst en beeld in academische publicaties worden gevolgd. Wie desondanks meent in zijn rechten te zijn geschonden, richtte zich tot de uitgever.



Stadsgeschiedenis wordt uitgegeven met steun van de Universitaire Stichting.

Woonbossen in de Antwerpse agglomeratie

Een geschiedenis en retroactieve definitie van bosstedenbouw

Inleiding

Robert Pogue Harrison's *Forests. The shadow of civilization* plaatst het bos in het centrum van de verhouding van de mensheid met de natuur. In dit historisch werk over de rol van bossen in de Westerse verbeelding haalt Harrison ondermeer Vico's *New science* uit 1744 aan om zijn visie te ondersteunen:

'This was the order of human institutions: first the forests, after that the huts, then the villages, next the cities and finally the academies'. (...) This entropic drive becomes clear when we consider the correlates of Vico's axiom: 'The nature of peoples is first crude, then severe, then benign, then delicate, finally dissolute in luxury, and finally go mad and waste their substance.'¹

Vormt de open plek in het bos een archetypische bakermat, de ontstaansplek van de beschaving? Wat er ook zij betreffende beschaving en haar bakermat, doorheen de geschiedenis verwateren de relaties tussen mens en bos blijkbaar, of is dat slechts schijn? Volgens Harrison's interpretatie van Vico leidt de 'verwatering' uiteindelijk tot verval. En na het verval neemt het bos weer de plaats in van de samenleving. De relatie tussen de samenleving en bos is voor Harrison immers niet lineair, maar eerder cyclisch. Het bos verdwijnt en verschijnt als afspiegeling van de dynamieken van de veranderende samenleving en omgekeerd. Dit artikel illustreert de ruimtelijke neerslag van dit samenspel in de Vlaamse verspreide verstedelijking, ook wel nevelstad genoemd. Als bijdrage tot de historische stadsecologie werpt ze tegelijkertijd een nieuw licht op de stedenbouw van de nevelstad. Door de rol van het bos in verschillende ontwikkelingsfasen te expliciteren, vervalt het vaak aangenomen beeld dat de verstedelijking van de nevelstad zich onafhankelijk van de natuur en generisch heeft gevormd.

Volgens B. Secchi en P. Viganò genereert de Vlaamse verstedelijking een nieuwsoortige horizontale stad, die het gehele Vlaamse territorium omspannt.² Als dat al zo is, is dat slechts één zijde van het verhaal over de Vlaamse (of is het Belgische?) omgeving. Het bos is daar evidentierwijze gewoon onderdeel van. We benaderen de geschiedenis van dit stuk horizontale stad best vanuit het wisselveld tussen stedelijke en bosontwikkeling. Besmet met de functionalistische erfzonde als ze zijn, benaderen stedenbouwers en planologen stad en bos vaak als tegenpolen. Sinds de opkomst van *environmental history* – denk aan het monumentale *Nature's metropolis* van W. Cronon uit 1992, dat toevalligerwijze in hetzelfde jaar gepubliceerd werd als Harrison's *Forests. The shadow*

¹ Artikels 239 en 242 uit Vico's *New Science* geciteerd in: Robert Pogue Harrison, *Forests. The shadow of civilization* (Chicago 1992) 11.

² B. Secchi en P. Viganò, 'The horizontal metropolis', in: P. Dejemeppe en B. Périlleux (red.), *Brussel 2040: drie visies voor een metropool* (Brussel 2012).

of *civilization* – begrijpen we natuur en stad veeleer als even dynamische en als onderling onafscheidbare elementen in dezelfde ruimte.³

Terugkijkend naar Patrick Geddes' *Valley section* valt het overigens op dat over de hele snede op elke fysieke geografie met bijhorende natuurlijke menselijke activiteit, het bos een rol speelt. Er grijpen immers veel praktijken samen in het bos, dat daarmee, in zekere zin, al even meervoudig is als de stad. Het impliceert tegelijkertijd dat enkel een multidisciplinaire blik als die van de historische stadsecologie de complexiteit van de betreffende ruimte kan vatten, zoals in zekere zin Stynen en Tritsmans reeds opmerkten.⁴ In de historische stadsecologie komen verschillende benaderingen samen: stedenbouw, politiek, economie en landschapsontwikkeling.

Bos en stad mogen dan, mede door toedoen van het functionalisme, conventioneel onderscheiden categorieën zijn, dat belet uiteraard niet dat er in de stedenbouw ook een rijke traditie aan te stippen is waarin het samenspel tussen stad en bos centraal staat. Maakt het door André Le Nôtre ontworpen bos van Versailles niet het kader van het stedelijke uit? In Cornelis van Eesterens Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam is het Amsterdamse bos een noodzakelijk onderdeel van (of wellicht eerder aanvulling op) de functionele stad. In zijn latere studie 'Bos en wonen: illusie of perspectief' wordt veeleer hun gezamenlijke creatie vooropgesteld.⁵ Er zijn uiteraard de eindeloze reeks stedenbouwkundigen en architecten zoals Alvar Aalto, Bruno Taut en Martin Wagner, tot en met recenter figuren als Michel Desvignes die het bos een actieve rol toekennen in de stadsecologie en die het bos als de structuur zien waarbinnen stadsontwikkeling kan plaatsgrijpen. Het bos wordt zowaar de structuur waarin de stad wordt ingebed. In die zin sommen we hierboven enkel een paar antecedenten op van *Landscape urbanism*, de hedendaagse herarticulatie van een lange traditie van ecologische stadsontwikkeling.⁶

In wat volgt demonstreren we hoe in het 'bebouwd perifeer landschap' – zoals het benoemd wordt in het planningsjargon van het Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen (RSV) – een bostraditie het kader en de ruimte schept voor stedelijke ontwikkeling en omgekeerd. Het beboste noordoosten – de woonbossen – van Antwerpen (de gemeenten Brasschaat, Schoten, Schilde, Kapellen, Brecht en Zoersel) doet dienst als case studie. In het structuurplan wordt dit landschap als volgt gedefinieerd:

In een bebouwd perifeer landschap komt de bebouwing fragmentarisch voor in een ongedefinieerd patroon van allerhande types van bebouwing (...). De onbebouwde ruimte is er nog in belangrijke mate aanwezig maar heeft een versnipperd voorkomen als gevolg van een uitwaaiing van allerhande functies en activiteiten (wonen, verzorging, commerciële activiteiten, industrie, (...)).⁷

3 William Cronon, *Nature's metropolis. Chicago and the Great West* (New York 1992).

4 A. Stynen en B. Tritsmans, 'Het groene verleden van de industriële stad. Wortels en bloei van het historisch onderzoek naar de stedelijke groenruimte in de negentiende en twintigste eeuw', *Stadsgeschiedenis* 7 (2012) 96-112.

5 Cornelis van Eesteren in Grontmij, *Wonen en bos: illusie of perspectief?* (Rotterdam 1967).

6 Charles Waldheim, *The landscape urbanism reader* (New York 2006); B. De Meulder en S. Shannon, 'Traditions of landscape urbanism', *Topos: European Landscape Magazine* (2010) 69-73.

7 Zoals gedefinieerd in het Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen. De Vlaamse Overheid, *Ruimtelijk structuurplan Vlaanderen* (Brussel 2011) 275.



De situering van de casus: de sterk beboste en bebouwde regio ten noordoosten van Antwerpen met in stippellijn Schotenhof als kenmerkend voor de regio (Google Earth, 2015).

De kenmerking als ‘ongedefinieerd patroon’ en ‘perifeer’ zegt meer over het stedelijke blikveld van het rsv (en planning in het algemeen) dan over het landschap dat het wil definiëren, althans dat is de stelling die we hier verder willen ontwikkelen. Een historische lezing van het landschap vestigt niet enkel de aandacht op de opeenvolgende cycli van be- en ontbossing die elkaar hier eeuwenlang opvolgden, maar onthult ook een haast onverbreekbare band tussen nederzettingvorm en bosontwikkeling. Het samenspel tussen bosontwikkeling en verstedelijking kenmerkt immers dit unieke verstedelijkt landschap, dat overigens ook niet zo perifeer is. Die band evolueerde uiteraard doorheen de tijd. De identiteit van dit verstedelijkt landschap werd doorheen de verschillende cycli juist opgebouwd in een afwisselend samenspel tussen bosontwikkeling en verstedelijking. Vandaar ook dat we dit ‘bebouwd perifeer landschap’ veeleer

willen duiden als een emblematische case van ‘bosstedenbouw’, of *forest urbanism* zoals dat dan in de van adjectieven overlopende stedenbouwliteratuur van vandaag zou gaan heten.⁸ We herlezen hiervoor enerzijds de rijke historisch ecologische werken rond bos in België van onder anderen Goblet D’Alviella, Pierre-Alain Tallier, Guido Tack, Paul Van Den Brempt en Martin Hermey, Bart Muys, Cecil Konijnendijk-Vandenbossch en herinterpreteren zo de stedelijke ontwikkeling.⁹

Schotenhof, het domein van de voormalige abdij van Villers, wordt aangewend als exemplarische illustratie van de verweven wijze waarop bosbouw en stedenbouw zich in dit zogenaamd ‘perifeer bebouwd landschap’ samen ontwikkelden (zie afbeelding p. 135). Zoals duidelijk zal worden doorloopt dit domein alle relevante momenten waarop stedenbouw en bos een belangrijke impact op elkaar hebben gehad. Deze casus is emblematisch voor de samenloop van stedenbouw en bosbouw in grote delen van de nevelstad.

Bos en de dorpen, abdijen en heerlijke domeinen van de nevelstad

Geheel in de lijn van Harrison’s interpretatie van Vico’s *New science*, won het bos volgens Goblet d’Alviella, die de basis legde voor de Belgische bosgeschiedenis, na de val van het Romeinse Rijk wat terrein terug.¹⁰ We nemen dit hier als startpunt van het historisch samenspel tussen bos en stad aangezien tussen 600 en 1200 na Christus heel wat van onze huidige nederzettingen ontstonden. Veelal bepalen lokale kenmerken hun naamgeving. Dit gegeven in combinatie met geschreven en topografische bronnen liet D’Alviella toe de oorspronkelijke boscomplexen te reconstrueren in zijn *Histoire des bois et forêts de la Belgique*.¹¹ Hij reconstrueert evenwel niet zozeer een oorsprong of een bepaalde episode in de ontwikkeling van het bosareaal, als wel de cyclische opeenvolging van ont- en bebossing, en de daaruit voortkomende superpositie van bossen over een tijdspanne van enkele honderden jaren, zoals ook in het ‘bebouwd perifeer landschap’. De samenhang van die cyclische dynamiek met de stichting en verdere ontwikkeling van een groot aantal nederzettingen – met overigens zeer diverse stammen – is daarbij erg opmerkenswaardig.¹² Het boslandschap en zijn dynamiek heeft duidelijk een doorslaggevende rol gespeeld in de vroege nederzettingsstructuur van België en daarmee de kiemen gelegd van de huidige verspreide verstedelijking, de huidige nevelstad. Deze verstedelijking is immers in belangrijke mate endogeen. Ze ontstaat niet zozeer uit migratie en externe aangroei, maar met name uit het verder ontwikkelen en verstedelijken van bestaande nederzettingen.

8 K. Dongse, ‘Learning from adjectival urbanisms: pluralistic urbanisms’, in: J. Stuart en M. Wilson (red.), *102nd ACSA Annual Meeting Proceedings, Globalizing architecture/ Flows and disruptions* (Miami 2014) 439-447.

9 Goblet D’Alviella, *Histoire des bois et forêts de Belgique. Des origines à la fin du régime autrichien* (Brussel 1927); Pierre-Alain Tallier, *Forêts et propriétaires forestiers en Belgique de la fin du XVIII^e siècle à 1914. Histoire de l’évolution de la superficie forestière, des peuplements, des techniques sylvicoles et des débouchés offerts aux produits ligneux* (Brussel 2004); G. Tack e.a., *Bossen van Vlaanderen. Een historische ecologie* (Leuven 1993); C. Konijnendijk Van den Bossch e.a., *Urban forests and trees* (Berlijn 2005).

10 D’Alviella, *Histoire des bois*, 48.

11 Ibidem, 53-58, 82-90.

12 De etymologische basis van maar liefst 476 van de 2264 Belgische deelgemeentes ligt in het bos. Deze analyse werd uitgevoerd door de auteur aan de hand van verschillende etymologische bronnen waaronder: Goblet D’Alviella, *Histoire des bois*; Albert Carnoy, *Dictionnaire étymologique du nom des communes de Belgique y compris l’étymologie des principaux noms de hameaux et de rivières* (Leuven 1939-1940); F.D. Debrabandere e.a., *De Vlaamse Gemeentenamen. Verklarend woordenboek* (Leuven 2010).

De relatief beboste staat waarin onze contreien zich bevonden, was ook voor de Cisterciënzers cruciaal. In 1098 vestigde Robertus, abt van de Benedictijnerabdij van Molesme, een nieuwe abdij te Cîteaux in het bos. Het liet hen toe terug te keren naar de kern van de geloofsleer en hun regel (samengebald in *ora et labora*). Deze afzondering, dit wegtrekken uit de ‘corrupte’ samenleving, kan uiteraard net zo goed begrepen worden als een zoektocht naar de juiste plek, het nastreven van een milieu waar het voor de mens natuurlijk is om (deugdelijk) in te verblijven.¹³ Tegelijkertijd transformeerde de abdij dit milieu en perfectioneerde het door een oordeelkundige uitbating. Noodzakerwijze zochten ze in het bos stromend water op. Deze nederzettingen logica in het bos en aan het water werd het handelsmerk van de Cisterciënzers.¹⁴

De abdij van Villers in Schoten, een dochterabdij van de hoofdbdij in Villers-la-Ville, werd opgericht in 1146 mede door de schenking aan de abt van Villers door Engelbert van Schoten, verwant aan het geslacht Villers-Marbais. De schenking van landgoed aan abdijen paste vaak binnen de politiek van de restitutie van verduisterd kerkgoed. De oorspronkelijke erfgenamen, de heren van Breda die zich later heren van Schoten zouden noemen, legden zich hier niet bij neer. Uiteindelijk leidde dit tot een tweedeling van de gemeente die pas in de dertiende eeuw definitief werd vastgelegd.¹⁵ Aangezien Boeren stelt dat de heren van Schoten intensief gebruik maakten van hun bosontginningsrechten, moet Schoten in die tijd intensief bebost geweest zijn.¹⁶

De exponentiële toename van Cisterciënzerabdijen in Europa genereerde inderdaad een dubbele bosdynamiek.¹⁷ Ze initieerden een intensieve bosontginning door het bos in cultuur te brengen. De abdij van Villers in Villers-la-Ville bijvoorbeeld drong het zogenaamde kolenwoud sterk terug naar het noorden.¹⁸ Tijdens de stichtingsjaren van de abdij alleen sneuvelde minstens 2.000 hectare.¹⁹ Vermoedelijk stond ook de abdij in Schoten in het wisselveld tussen bebost en woest territorium. Anderzijds deden de Cisterciënzers ook intensief aan bosbouw. Hun kunde en kennis van bosbouw was baanbrekend en fundamenteel. Tot in de achttiende eeuw bleef het de referentie. D’Alviella stipte deze kunde en kennis destijds aan als moderne bosbouwtechnieken.²⁰ De bossen waren ook belangrijk in de ‘zoektocht naar afzondering’, met andere woorden hun opzoeken van een (voor de mens) ‘natuurlijk (verondersteld) milieu’. Ze zouden blijven bestaan tot de opheffing van de abdijen in 1795, maar ook daarna zullen de bossen invloedrijk blijken in de verdere ontwikkeling van huidige verstedelijking.

We onthouden van de Cisterciënzers vooral de initiatie van een bewuste cyclische beweging, de opeenvolging van ontginning en bebossing en het samenspel tussen beheer van het bestaande en heraanleg van het vernielde. In essentie vormde dit de voortdurende aanpassing en recreatie van bos, als natuurlijk milieu en als verzameling

13 J.F. Leroux-Dhuys en H. Gaud, *Cisterciënzer abdijen. Geschiedenis en architectuur* (Keulen 1999) 46.

14 Ibidem.

15 In 1251 bezat het klooster zelf 877ha en 963ha in gedeelde eigendom met de Heren van Schoten, die zelf nog eens 1140 hectare bezaten. C Konijnendijk Van den Bossch e.a., *Urban forests and trees*, 17.

16 Boeren, *De eerste dynastie*, 9.

17 De abdij van Cîteaux werd opgericht in 1098, in 1150 waren er reeds meer dan 300 dochterabdijen opgericht, tegen 1300 waren het er bijna 700. Leroux-Dhuys en Gaud, *Cisterciënzer abdijen*, 95.

18 D’Alviella, *Histoire des bois*, 180.

19 Goblet d’Alviella verwoordt dit onder de term ‘défricher’ die niet ontbossing, maar wel ‘in cultuur brengen’ betekent. Ibidem, 173.

20 Ibidem, 170.

van activa, een zowel in te nemen als te activeren milieu dat tegelijkertijd een plaats van vestiging was. De abdij van Villers was de eerste structurele organisatie van de ruimte in wat vandaag zo lelijk het ‘bebouwd perifeer landschap’ wordt genoemd. Deze behelst zowel het zich vestigen – stedenbouw – en het bos beheren: rooien, aanplanten, uitbaten, ofwel bosbouw. De wereld is er een om gemaakt te worden. De Cisterciënzers deden dit met een samenspel van abdijen en bossen.

Naast de domeinen van kerkelijke instellingen, waren de bossen tijdens het Ancien Régime ook in bezit van de adel. Grote *foreesten* – private en exclusieve bossen – waren domeinen met exclusieve rechten. In het bos, haar domein, liet de adel haar status en macht tot zijn recht komen.²¹ De wandeling en de jacht weerspiegelden de aantrekkelijkheid van natuur, maar suggereerden tegelijkertijd ook de heerschappij van de adel over een getemde wildernis. Van een natuurlijk gegeven werd het bos een sociale constructie.

Tijdens de tweede helft van de vijftiende eeuw bloeide Antwerpen onder impuls van een dynamische, internationale handelshaven.²² Handelaars verwierven enorme rijkdommen waarbij de rijkdom van de oude adel dikwijls verbleekte. Toen winsten de investeringsnood van de handel zelf ver overstegen werd land in het Antwerpse hinterland eind zestiende eeuw een uitgelezen herinvesteringsopportunity. Massale graaninvoer veroorzaakte een landbouwcrisis die de grondprijzen in de woelige oorlogsperiode na de Gouden Eeuw ineens deden stuiken. Overigens betaalde de adel haar oorlogsschulden vaak af met grondeigendom zoals ook Philips II tijdens diens economische problemen in 1559 en 1561.²³ De status die met grondeigendom gepaard ging ontging de nieuwe geldadel evenmin. Grondbeheer onderging een wisseling van de wacht. De nieuwe pachtheren kochten zich zo ook stabiele pachtopbrengsten (vaak deels in natura) waardoor ze in de zich aankondigende crisis weerbaarder zouden zijn.²⁴

De internationale handel bracht in de vijftiende eeuw een nieuw wereldbeeld met zich mee. Vanuit Italië stroomde de *modus vitae* van de Renaissance binnen die een terugkeer naar de natuur voorstond. De opbrengsteigendommen buiten de stadsmuren van de *nouveaux riches* werden van weermomstuit dan ook de uitgelezen locaties voor zogenaamde ‘hoven van plaisantie’.²⁵ Ze bevonden zich op relatief korte afstand van de stad. Het werd dus mogelijk zich een aangenaam verblijf buiten de stad te gunnen en tegelijkertijd zaken te beredderen in de mercantiele stad. Volledig naar het beeld van de Renaissance *villa rustica* hoorde daar ook een nieuwe tuin bij. De schrale heidegronden evoceren nu eenmaal niet meteen de idyllische natuur die bij de nieuwe levenswijze paste. Langsheen de verschillende beekvalleien ontstonden zo op voor die tijd grote schaal hoven van plaisantie. De klassieke tweedeling tussen stad en platteland, of hinterland, muteerde. Centrum en periferie werden ingewisseld voor twee paral-

21 G. Tack e.a., *Bossen van Vlaanderen*, 21.

22 Felix van Veldhoven, *Oorlof. Buitenplaatsen rond Antwerpen en Amsterdam* (Utrecht 2008) 6.

23 Michael Limberger, *Sixteenth-century Antwerp and its rural surroundings: social and economic changes in the hinterland of a commercial metropolis (ca. 1450-ca. 1570)* (Turnhout 2008) 193.

24 Hugo Soly, *Urbanisme en kapitalisme te Antwerpen in de 16de eeuw. De stedenbouwkundige en industriële ondernemingen van Gilbert van Schoonbeke* (Brussel 1977) 71-72; Wiet Vandaele, *Genese van een exclusief parklandschap. Een historische analyse van Brasschaat* (Scriptie Faculteit Architectuur, KU Leuven, 2003) 10; Limberger, *Sixteenth-century Antwerp*, 137-139.

25 Van Veldhoven, *Oorlof*, 21; R. Baetens en C. Berx, *Hoven van plaisantie. Het ‘soete’ buitenleven in de provincie Antwerpen 16de-20ste eeuw* (Antwerpen 2013).

lelle werelden, enerzijds deze van zaken en handel, anderzijds die van het aangename verblijf, het op de wereld vertoeven. Het had ook prozaïsche kanten. Het moest uiteraard ook onderhouden worden, en – het gaat uiteindelijk toch om kapitaalsinvesteringen – ook opbrengen. Dit gaf aanleiding tot het een hele gemeenschap van pachters en anderen die het domein uitbaatten. Ze verbleven er ook. De gebouwde neerslag van al dat verblijven – hier doorgaans erg verspreide dorpsstructuren – kan als een van de voedingsbodems worden beschouwd voor de zogenaamde nevelstad die naar verluidt Vlaanderen zo kenmerkt. Wat er ook van zij, de schaal van het beschreven mechanisme transformeerde het hinterland van een relatief dorre omgeving tot wat sommigen reeds als een paradijs boekstaafden.²⁶

Naast het neerhof (de oorspronkelijke landbouwwoningen) bouwde de nieuwe pachtheer meestal een opperhof in kasteelstijl, kasteelgracht inbegrepen.²⁷ De landbouwers kregen als bijkomende taak het onderhoud van de Renaissancetuinen en loofbossen, die uitgelezen domeinen vormden voor exclusieve activiteiten waarmee de adel zich onderscheidde zoals de jacht en paardrijden. De bloeiende Antwerpse botanische praktijk genereerde een mozaïek van overgangen tussen woning en natuur.²⁸ Streekeigen en exotische bomen maakten ecologisch en visueel waardevolle tuinen. In Calesberg bestaat daardoor vandaag een van de meest waardevolle dendrologische collecties in België.²⁹ De tuin maakte integraal deel uit van het ontwerp van de Hoven van Plaisantie.³⁰ De zichten van opperhof naar het landschap via straalpatronen door tuin en bos beoogden niet enkel de visuele, maar ook conceptuele dominantie over de omgeving. De natuur werd geconstrueerd.

In Villers trad in 1520 Dionysus van Zeverdonck aan als abt. Hij kocht eerst het domein Vordenstein om vervolgens toe te treden tot de Cisterciënzers. Het domein was pasmunt voor de benoeming van Dionysus, die als een ‘echte Renaissance-prins’ geboekstaafd staat.³¹ Hij vormde het abtenverblijf, naar het beeld van de hoven van plaisantie, om tot een Renaissancepaleis met bijhorende stervormige tuinen en zelfs een ‘hertenpark’: een groot bos (zie afbeelding p. 140).³²

De optelsom van grote religieuze domeinen en de snelle vermenigvuldiging van hoven van plaisantie – in 1570 waren er 370 hoven voor een Antwerpse bevolking van 100.000³³ – samen met hun nieuwe landelijke praktijken, transformeerde het barre Antwerpse hinterland tot een landschap van kastelen omringd door weelderige tuinen en bossen, twee articulaties van één en hetzelfde: natuur.³⁴ De tuinen zijn gemanicuurde *clearings* in het bos waarbinnen de hoven het centrum van de nieuwe wijze van nederzetten in een nieuw gecreëerde omgeving innemen. Dit vormt één van de archetypes van bosstedebouw, deze bouwvorm waarin het samenspel tussen bos en stede de essentie uit-

²⁶ Limberger, *Sixteenth-century Antwerp*, 136-140, 200-206.

²⁷ Baetens en Berx, *Hoven van plaisantie*, 125-143.

²⁸ W. De Backer e.a., *De botanica in de Zuidelijke Nederlanden (einde 15de-ca. 1650)* (Antwerpen 1993) 63.

²⁹ J.C. Baudouin e.a., *Bomen in België. Dendrologische inventaris 1987-1992* (Brussel 1992) 271, 419-420; Baetens en Berx, *Hoven van plaisantie*, 189.

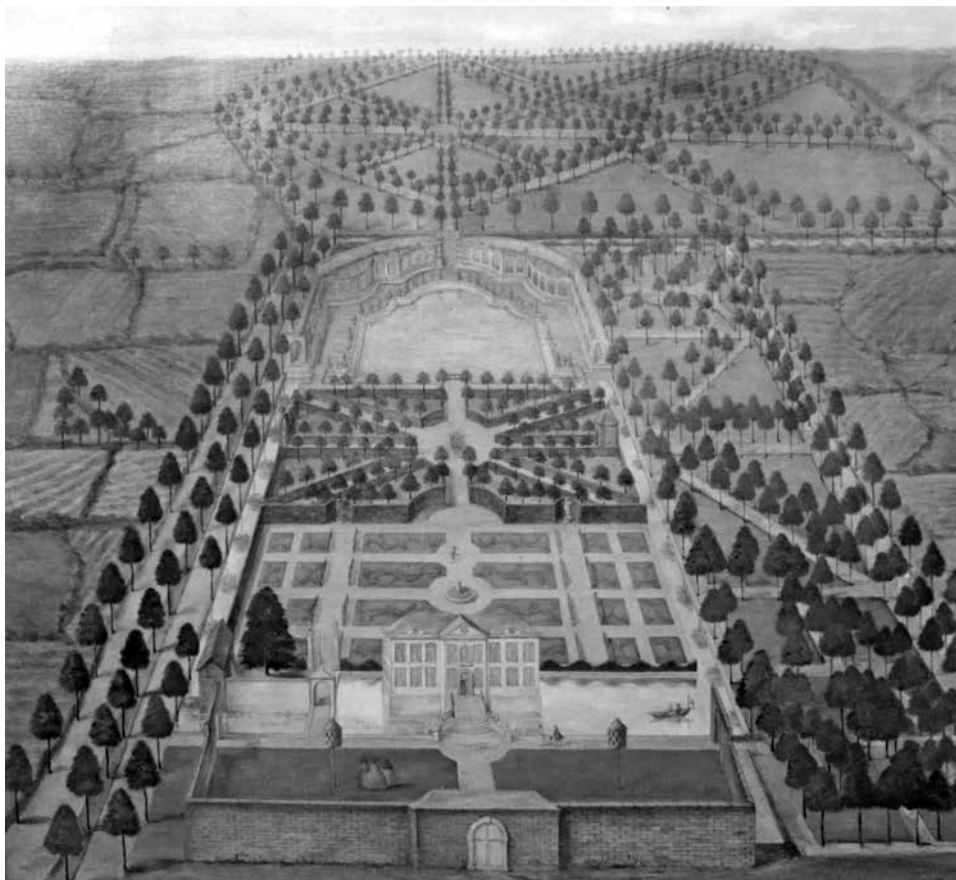
³⁰ Van Veldhoven, *Oorlof*, 36.

³¹ R. Baetens en P. Smits, *Van abdijdomein tot villapark. Villershof, Schotenhof, Koningshof* (Antwerpen 2003) 19.

³² Ibidem.

³³ Van Veldhoven, *Oorlof*, 53.

³⁴ Limberger, *Sixteenth-century Antwerp*, 15.



Schilderij uit de achttiende eeuw met voorstelling van kasteel en park van het domein Vordenstein te Schoten, in privé bezit. Het Vordenstein domein verraaft de Renaissance neiging van Dionysus van Zeverdonck wat hij ook zal toepassen op Villers (Baetens en Berx, Hoven van plaisantie, 177).

maakt van het zich een wereld creëren. *Wasteland*, ‘woeste grond’ werd omgezet in een van de meest gegeerde plekken, volledige geconstrueerde natuur. Deze transformatie, die zich tussen de vijftiende en de achttiende eeuw voortzette, voltrok zich volgens het natuurlijk tempo van bosontwikkeling, de relatief langzame cyclus van groei, ontginning en heraanplanting. De ontwikkeling van het territorium was een samenspel tussen hoven en bossen, tuin en bos, het archetype van wat we als bosstedenbouw willen iken.

Industriële revolutie: bosbouw en de infrastructurele kolonisatie van het industriële productielandschap

Op de Antwerpse gouden eeuw volgde een uiterst turbulente tijd met belegeringen, oorlogen, godsdiensttwisten en pestepidemieën.³⁵ Heel veel hoven van plaisantie wer-

35 Baetens en Smits, *Van abdijdomein tot villapark*, 20.

den meermaals vernield. Kastelen en hoeves vielen ten prooi aan verval, zo ook grote delen van Villers in de zestiende en zeventiende eeuw. Vanaf de achttiende eeuw keerde het tij en induceerde de Verlichting meteen ook een nieuw wereldbeeld.

De Franse revolutie was ook voor de bosbouw een dramatische episode, onder meer omdat de religieuze instellingen werden opgedoekt en hun domeinen als staatseigendom verkocht. Toen België in 1815 deel ging uitmaken van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden werden de staatsbossen door het Amortisatie-Syndicaat van de Algemene Nederlandse Maatschappij ingezet ter afbetaling van de eerder gemaakte oorlogsschulden. Tussen 1814 en 1826 recupereerde die maatschappij om en bij de 44 miljoen florijnen, wat overeenkomt met de verkoop van 163.000 hectare bos.³⁶ Bossen werden vervolgens dikwijls onmiddellijk ten gelde gemaakt door een volledige kapping. Deze drastische vernietigingsgolf bleef na de Belgische onafhankelijkheid doorlopen tot 1854 toen een eerste boswet, *Het wetboek over de wouden en bosschen*, eindelijk een zekere bescherming instelde. Het territorium was de afgelopen halve eeuw ondertussen wel drastisch kaalgeslagen.

Deze kaalslag ging niettemin deels gepaard met een parallelle grootschalige aanplanting van dennenbossen, gestimuleerd door opeenvolgende wetten: een ordonnantie uit 1772 van Maria Theresia die het in cultuur brengen van woeste gronden promootte;³⁷ in 1828 werd aan het Departement Water en Bos van de Algemene Nederlandse Maatschappij de opdracht gegeven de ongecultiveerde gronden te activeren voor hun respectievelijke doel;³⁸ in 1847 reageerde de wet op exploitatie van woeste landen (in feite een privatiseringsoperatie) op hongersnood en sociale onrust.³⁹ Het 'in cultuur brengen' van woeste gronden werd als vorm van ontwikkeling beschouwd. Privatiseren van 'woeste gronden' die soms eeuwenlang publiek goed waren geweest of die in de nasleep van de Franse revolutie publieke eigendom waren geworden, werd hiertoe als noodzakelijke voorwaarde tot ontwikkeling beschouwd. Massale aanplanting van dennenbossen was het gevolg. Dat bleek al snel het gemakkelijkste land-'gebruik' voor de zanderige gronden waarmee aan de wettelijke verplichting om de verworven woeste grond in cultuur te brengen, ontwikkeling te genereren dus, kon worden voldaan. Toen de steenkoolontginning na 1830 toenam, verhitte de vraag naar hout voor het stutten van mijngangen en voor de bouw van spoorwegen. Investeerders richtten hun ogen op de strategisch gelegen, goedkope zandgronden van het Kempisch plateau tussen de haven van Antwerpen en de Waalse mijnen (en later die van Limburg) met het oog op die even lucratieve als zekere houtvraag. Grote lappen hoger gelegen, woeste gronden werden bebost met dennen.⁴⁰ De ontbossing van loofbos in het westen van het huidige Vlaanderen simultaan aan de bebossing van naaldbos op de zandgronden van het Kempisch plateau resulteerde in een grootschalige omkering van het landschap. Het bos verschoof als het ware van west naar oost, terwijl de landbouw verschoof van oost naar west (zie afbeelding p. 142).⁴¹

³⁶ Tallier, *Forêts et propriétaires forestiers*, 282.

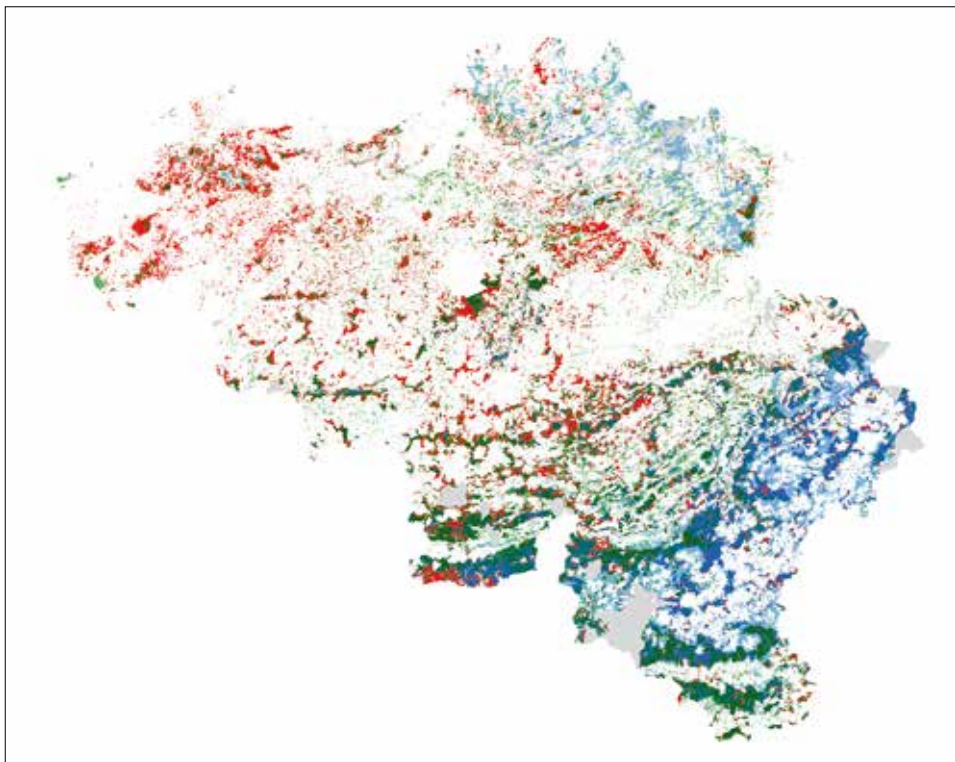
³⁷ Brasschaatse Heemkundige Kring Breesgata vzw, 'Uit de voorgeschiedenis van de wijk Bethanie: de verkaveling van de Klaverheide (1770)', *Breesgata* 13 (1990) 4-11.

³⁸ Tallier, *Forêts et propriétaires forestiers*, 562.

³⁹ Maarten Van Dijk, *De wetenschap van de wetgever. De klassieke politieke economie en het Belgisch landbouwbeleid, 1830-1884* (Leuven 2008) 161.

⁴⁰ Tack e.a., *Bossen van Vlaanderen*, 59.

⁴¹ Teo Vitse, *Afforestation in (West) Flanders* (Brugge 2014).



De landschapssomkering in België in kaart: synthese door de auteurs. Het bosareaal verschuift radicaal sinds 1775. Rood: ontbost sinds 1775; blauw: denbebossing sinds 1775; donkergroen: altijd bos sinds 1775; donkerblauw: ferrarisbos omgevormd tot naaldbos; licht groen: nieuwe bebossing sinds 1775 (Vlaanderen: NGI data bosleeftijd; Wallonië: Service Public de la Wallonie: SPW-DGO3-DEMna).

De vroegste experimenten met denaanplantingen door de abdij van Villers dateren van 1713.⁴² Deze waren blijkbaar een succes aangezien er in 1825 sprake is van 150 *bonniers*.⁴³ Dit dennenbos werd gestructureerd door drie hoofdverbindingen die in straalvorm uit brandpunt Villers vertrokken en de belangrijkste nederzettingen in de omgeving verbonden: 's-Gravenwezel, een van de belangrijkste dorpjes op de Ferrariskaart; Botermelck, de latere *laiterie*; een derde verbinding verbond het klooster met het grondgebied van de heren van Schoten. De abdij van Villers werd in 1796 opgeheven en in 1798 als Nationaal Domein verkocht. Het domein behield nadien zijn beboste karakter en voornamelijk ook het productieve karakter ervan, maar wisselde gedurende de hele negentiende eeuw voortdurend van eigenaar.

Begin twintigste eeuw bereikte het bosbestand een historisch hoogtepunt.⁴⁴ De sys-

⁴² Tallier, *Forêts et propriétaires forestiers*, 92; D'Alviella, *Histoire des bois*, 409-410.

⁴³ 1 bonnier meet 1,4ha. Tallier, *Forêts et propriétaires forestiers*, 92.

⁴⁴ Kathleen De Beukelaer, Latente structuren in de Vlaamse nevelstad: het bebouwd perifeer landschap. Het inzetten van het woonbos tot de duurzame ontwikkeling van een versnipperd landschap (Scriptie Faculteit Architectuur, KU Leuven 2014) 36.

tematische denbebossing veroorzaakte een belangrijke verschuiving in het meer dan ooit beboste Antwerpse territorium. Er was nu meer bos dan heide of landbouwgrond, het was niet langer beperkt tot de rivier valleien, maar wortelde ook op de hoger gelegen, droge zandgronden van het Kempisch plateau. Het bosbestand was erg gediversifieerd met inheemse loofbossen, exotische bomen en productieve dennenbossen. Het vormde een *patchwork* waarin delen met stervormige patronen en stralen afgewisseld werden door rationale, voor de exploitatie meer efficiënte orthogonale raster. De patronen bestonden deels naast elkaar en werden deels in het andere patroon ingeschreven, afhankelijk van schaal en andere omstandigheden. Tegen het begin van de twintigste eeuw ontstond zo een compleet nieuw (bos)landschap, deels overgeleverd door geschiedenis, deels aangemaakt als onderdeel van het nieuwe industriële landschap dat als nooit tevoren een omwenteling in zowel de logica, schaal als de functionele specialisatie van nederzettingsstructuren teweeg bracht. Het boslandschap in de stadtrand van Antwerpen werd onderdeel van een functioneel territorium dat de stad veroversteeg. De stad explodeerde. De materiële neerslag van de industriële revolutie sloeg neer over het gehele territorium. In deze door opschalen en modernisatie gekenmerkte tijd, verkreeg bosbouw een geheel nieuwe betekenis, conform de waarde die aan productie en winst werd gehecht. Het territorium werd één speculatiemachinerie met productie-entiteiten her en der georganiseerd naargelang de optimalisatie van locatie-specifieke mogelijkheden. Ginder koolontginning en staalproductie, daar bosbouw, elders arbeiderswijken, verderop nog een ander puzzelstuk van de industriële mallemolen. De nieuwe bosbouw, pendant van het industriële territorium, werd gegund aan private eigenaren, die het overnamen van de uitgetelde eigenaren uit het ancien regime en ging noodzakelijkerwijze hand in hand met de aanleg van allerhande infrastructuur, beginnende met de bospaden (dikwijls gekoppeld aan irrigatiesystemen). Deze bosinfrastructuur accommodeerden ook de ontbossing en overleefden de bossen later dikwijls. De suburbanisatie zou zich later inderdaad op deze (hergebruikte) infrastructuur enten.

De inname van het bos als compensatieruimte van de stad

Terwijl de bossen groeiden in het Antwerpse hinterland, versmachtte de Industriële Revolutie de stad. De stad raakte overbevolkt, druk, ongezond en wat dies meer zij. Het is van alle tijden overigens, dat de stad wordt aangewezen als bakermat van alle kwalen. Het hinterland was ondertussen groen, rustig en, naar verluidt, gezond. Bos en stad werden door de stedelingen als elkaars tegenpolen beschouwd. Hoe meer problemen er ontstonden in de stad, des te meer werd de ongerepte natuur, met bos als archetype, opgezocht. Het bos, al even artificieel als de stad, werd door de stad aangewend als compensatieruimte. Als zodanig werd het eigenlijk onderdeel van het stedelijk gebeuren, de productie-reproductiemachinerie die evenwicht aanbracht door drukte en voortdurende activiteit te compenseren met rust en contemplatie; stress met onderbreking; overbevolking met isolatie; vervuiling met zuivering. Bos en stad werden verweven realiteiten, niet noodzakelijkerwijze in ruimtelijke zin, maar wel langsheen de tijdslijnen van gebruiken en activiteiten, het noodzakelijke afwisselen van actie en recreatie. Architect Huib Hoste observeerde het in 1943 net als zovelen: 'van 's ochtends vroeg vlucht hij op Zondag de stad, om, per trein, tram, auto, fiets, ver

weg te rijden en dan ergens de heide of de bosschen in te trekken.⁴⁵ Gerard Walschap situeerde in *Houtekiet*, één van zijn meest prominente werken uit 1939, de stichting van Deps door Houtekiet in de heide aan de rand van het bos letterlijk op het graf van de boswachter van de edele.⁴⁶ Het verzinnebeelde de afkeer van het stadsleven en de herstichting van een ‘natuurlijke’ orde waar anders dan in de natuur en gefundeerd op het graf van de boswachter, wat zondermeer voor de als natuurlijk ingebeelde orde van de middeleeuwse maatschappij staat.

De eerder aangehaalde landschapsomkering in de periferie van Antwerpen beïnvloedde niet enkel het aanzicht van het landschap, maar ook de bosbeleving. De complexiteit van het loofwoud maakte het bos weelderig en gelaagd, maar ook ‘dik’ en weinig transparant. Het binnendringen in het bos vergde het vrijmaken van een pad of open plek, in het Engels letterlijk *clearing*. Het dennenbos daarentegen was door de versmachtende naalden minder gelaagd en veel transparanter waardoor men er zonder obstakels door wandelde. Deze fysische kwaliteiten van het dennenbos lieten een andersoortig gebruik van het bos toe. Verschillende voorzieningen vonden hun intrede in het bos.

In 1904 opende Schoolvilla Diesterweg in Kalmthout voor door tuberculose getroffen kinderen.⁴⁷ Het was de eerste openluchtschool in België en één van de eerste in Europa. Net zoals de *Waldschule* in Charlottenburg in Duitsland ontstond de openluchtschoolbeweging in de eerste plaats in het (dennen)bos. De bouw van Diesterweg kondigde een nieuwe dynamiek in het gebied aan. Weekend en vakantieverblijven in het bos wonnen meer en meer aan belang. Rond de eeuwwende overspoelde een nieuwe golf van bewegingen van en vestigingen voor de welgestelde Antwerpse bourgeoisie ditmaal het bos. Ondertussen evolueerde het beeld van de ideale natuur mee. De burgerij beoogde geen zuivere emersie in ongerepte natuur, maar een degelijk uitgerust boslandschap, een comfortabele natuurbeleving. Het bos was niet zozeer de antithese van de stad, als wel een verlengstuk van de stad waarin wat in de stad zelf niet voorhanden was bekomen kon worden: rust, genot van natuur, recreatie.

De denaanplantingen boetten geleidelijk in aan belang, onder meer door de technologische verschuivingen in de mijnindustrie. Daardoor vacant, bestemmingsloos dennenbos werd dan ook haast systematisch beschikbaar voor de meest diverse functies. De stedelijke toe-eigening van de vacante productiebossen tot een stadsbos *avant-la-lettre* – de term duikt pas vanaf de jaren zestig op – gaf een nieuwe betekenis aan de Antwerpse periferie en genereerde de ontspanningscultuur van dag- en weekendtoeristen en in uitbreiding zomerresidenten en -toeristen.⁴⁸ Kortom de productiefunctie werd ingeruild voor consumptie.

Tijdens de negentiende eeuw veranderde de eigendomsstructuur wederom radicaal. Het landbouwareaal versnipperde sterk als gevolg van de voortschrijdende verdeling met kleinere perceelmaten als gevolg.⁴⁹ In de Antwerpse periferie bevonden zich even-

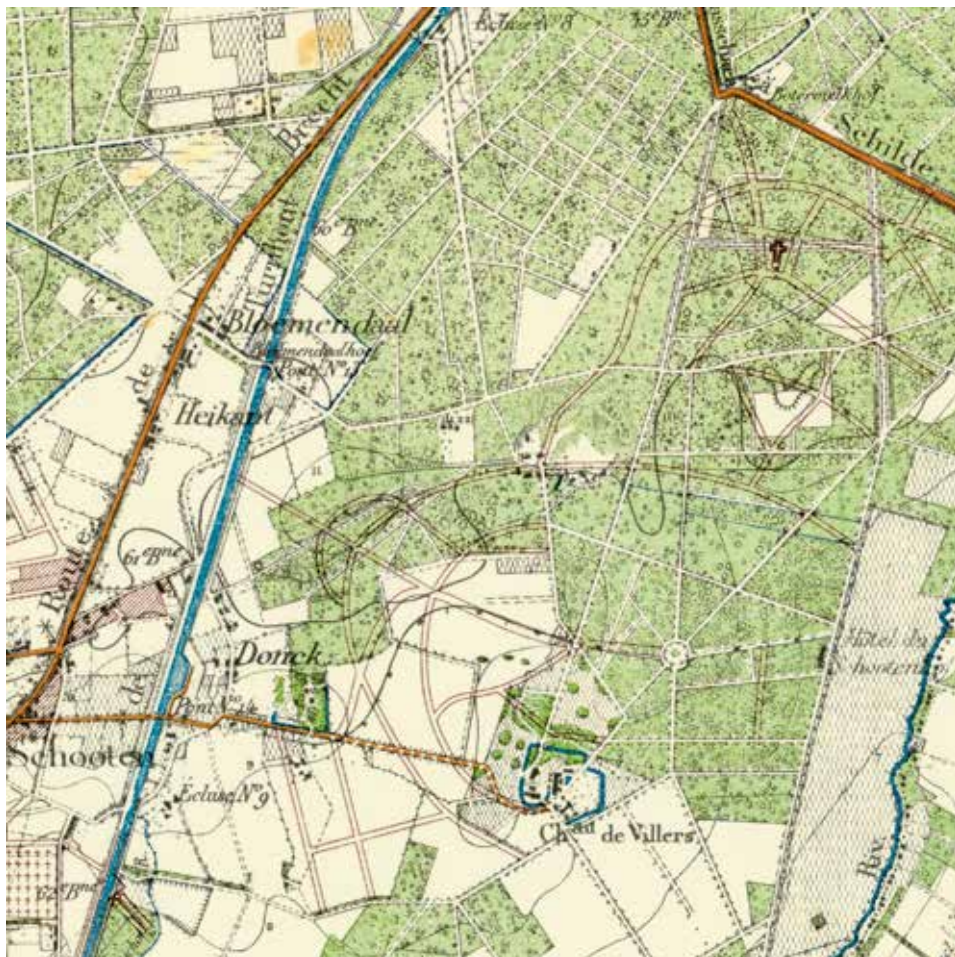
45 Huib Hoste, *Bouwen op het platteland* (Antwerpen 1943) 7.

46 Gerard Walschap, *Houtekiet* (1^e druk; Rotterdam 1939).

47 Anne-Marie Châtelet, *Le souffle du plein air. Histoire d'un projet pédagogique et architectural novateur (1904-1952)* (Genève 2011) 35; M. Depaepe en F. Simon, 'Les écoles de plein air en Belgique', in: Châtelet (red.), *L'école de plein air. Une expérience pédagogique et architecturale dans l'Europe du XX^e siècle* (Parijs 2003).

48 Konijnendijk Van den Bossch e.a., *Urban forests and trees*, 12-14.

49 Vandaele, *Genese*, 17.



Detail van topografische kaart 1959: basiskaart van 1902 met gedeeltelijke aanvulling van 1948 in rode overdruk. De meanderende tuinwijkwegenstructuur wordt op het originele sterpatroon geprojecteerd om de ontwikkelingscapaciteit op te drijven. Het Grande Hôtel en niet langer de abdij van Villers vormt het nieuwe focuspunt van het plan (digitale versie kaartblad nr. 15/4 "Borgerhout" op schaal 1:20.000, gepubliceerd in 1959. Vierkleurige uitgave, editie ICM4; toestand van 1902, met gedeeltelijke aanvulling van 1948 in overdruk, m.b.t. de grote infrastructuur alleen. Autorisatienummer: A3320, © Nationaal Geografisch Instituut).

wel ook nog steeds grootgrondbezitters. Sommige van hun domeinen stamden nog uit de tijd van de hoven van plaisantie. Na een eeuw met steeds maar wisselend eigenschap bracht Philip Van Hoorebeke het 324 hectare grote domein van de Villers abdij in 1902 terug samen in het vastgoedkantoor *Domaines de Schootenhof* met de intentie het te verkavelen voor vakantiewoningen. Deze grote vastgoedoperatie werd ondersteund met de uitrusting van het bos. Hotels, cafés, installaties voor spel en sportaccomodaties werden in het bos ondergebracht en vormden het om tot een aparte ervaringswereld tijdens vakanties, weekends, ogenblikken van recreatie en al die andere tijdelijke ge-

bruiken die de routine van het stadsleven even onderbreken, een plek van genot ook die de functionaliteit van de stad compenseerde.

Ondanks de woelige geschiedenis behield het domein haar originele achttiende-eeuwse stervormige lanenstructuur, ingesneden in het bos. Om het domein ontwikkelingsrijp te maken werd de infrastructuur geformaliseerd. Bovenop het aangehaalde stervormige drevenpatroon werd een nieuw meanderend weggennet geprojecteerd dat geïnspireerd lijkt geweest te zijn op Engelse parken uit de negentiende eeuw. Het vertoont ook verwantschap met de tuinwijkgedachte.⁵⁰ De dubbelstructuur van gebogen wegen en kaarsrechte dreven leverde een diversiteit aan zichten en ervaringen (zie afbeelding p. 145). Zo tonen de postkaarten die als promotiemateriaal werden verspreid op de Groenplaats in Antwerpen, nu eens een open en continu zicht doorheen het monumentale drevenstelsel, dan weer was het zicht eerder pittoresk door de gesloten perspectieven in de meanderende wegen. Het zijn haast intieme scènes. De combinatie van twee ongelijke soortige ordeningssystemen leverde een onregelmatig kavelpatroon met ongelijke perceelgroottes (zij het steeds relatief groot) op. Dat leverde dan weer zowel een uniek en gevarieerd aanbod aan ontwikkelingsmogelijkheden op, als ook een patroon waarin het bos sowieso de dominante figuur bleef. Het was een verkaveling *in* het bos, niet noodzakelijkerwijze een verkaveling *van* het bos. Veeleer dan het wegstelsel, is het bos de stedenbouwkundige structuur die toelaat de verkaveling op te nemen. Als meervoudig systeem absorbeert het bos vreemde elementen en wordt een (vakantie)woonbos.

Het bos was dan wel veeleer een object van consumptie dan productie zoals weleer, er werd wel zorg gedragen voor de omgeving. De consumptie leidde niet tot destructie, want daarmee zou de grond voor waardecreatie zijn vernietigd. Het bos zorgde voor een algemene, homogene kwaliteit. De collectieve voorzieningen fungeerden dan weer als ijkpunten, verhoogden de aantrekkelijkheid en ervaringskwaliteit van het gebied dat daarmee ook hoe langer hoe meer 'bewoonbaar' werd. We zouden haast zeggen, stad werd. De stad schuilt in het bos. Of werd het stilaan park? Een stuk ter consumptie aangemaakte natuur?

Het was niet de bedoeling om snel alles te gelde te maken, maar eerder om maximale lange termijnwaarde te creëren. Exclusiviteit, zowel in het product (een bos als exclusief decor om in te vertoeven), als in het cliënteel, is de strategie. Percelen werden enkel met strikte ontwikkelingsvoorwaarden verkocht. Deze bouwverplichting verhinderde dat kopers zelf zouden speculeren en verzekerde de oorspronkelijke eigenaars het alleenrecht op de ontwikkelingsmeerwaarde. De perceeloppervlakte was minimaal 2.500 vierkante meter, zodat op elk perceel steeds een kritische massa aan bosareaal overbleef na bebouwing. Hoge omheiningen waren uit den boze. De ervaring van het bos als continuïteit en eenheid diende inderdaad te worden gevrijwaard. In die zin is de notie verkaveling juridisch wellicht correct, maar ruimtelijk is het dat niet. Er werd gebouwd in een consistente architectuurstijl. Tot de jaren veertig was dat Art Nouveau, Cottage en de Functionele Stijl.⁵¹ De bouwplannen dienden te worden voorgelegd aan een controlerend adviesorgaan. Overigens controleerden boswachters zelfs de kledij van de bezoekers. Het elite ging hier dus samen met een zin voor decor en perfec-

⁵⁰ Marcel Smets, *De ontwikkeling van de tuinwijkgedachte in België. Een overzicht van de Belgische volkswoningbouw in de periode van 1830 tot 1930* (Brussel 1977).

⁵¹ Baetens en Smits, *Van abdijdomein tot villapark*, 82-83.

tie: exclusiviteit in zijn meervoudige betekenis. Het voormalige abdijbos bleef hierbij ruimtelijk als geheel voortbestaan, zij het als nooit voorheen. Er werd een eigensoortige vorm van stedelijkheid ingeweven. Deze was echter niet dominant. Het bos bleef over-eind (en daar werd overigens streng over gewaakt), maar verkreeg een volledig nieuwe betekenis. Het werd een stedelijk interieur, een decor, een ruimte om in te recreëren. Geen *ora et labora*. Veeleer een ‘aangenaam verblijf’, al was het dan tijdelijk, want het dagdagelijkse leven, ja dat vond nog plaats in de stad die hoe langer hoe meer utilitair werd in plaats van mercantiel.

Tegen 1912 telde Schotenhof veertig villa's.⁵² Tot de jaren veertig bouwde men meestal tweede woonsten. De levenskwaliteit was de hoogst denkbare (naar de burgerlijke normen van de tijd). Stedenbouwkundig vallen de vele sociale voorzieningen op die in de eerste decennia gelijktijdig met de private vakantiewoningen ontwikkeld werden: in 1924-25 werden oud-strijderswoningen opgericht;⁵³ de Vita et Pax Benedictijner priorij in 1926;⁵⁴ de Kindsheid Jesu school in 1930, een openluchtschool;⁵⁵ de Onze-Lieve-Vrouw kerk van Schoten werd omstreeks 1932 ingehuldigd. Van Orshoven brengt er in ‘Tussen groene dennen’ verslag over uit.⁵⁶ Niettemin bleef het domein in hoofdzaak een dagjesbestemming – het aantal dagbezoekers bereikte tijdens de *Gay twenties* haar hoogtepunt – en dat bleef zo tot de jaren vijftig en zestig. Plekken als de *Laiterie* (huidige Vijverhof), de *plaine* waar veel buitenactiviteiten werden georganiseerd, de restaurants ‘Schotenhof’ en ‘De Linde’ vormden de ijkpunten in het bos dat hoe langer hoe meervoudiger werd in gebruik en betekenis.

De ontwikkeling zoals in Schotenhof was een trendsetter. Al snel werd die in de hele regio opgepikt. Over het hele (noordoostelijke) Antwerpse hinterland – waar landbouw nooit erg sterk ontwikkeld was omwille van de zanderige ondergrond – kapitaliseerden grootgrondbezitters op de wensdromen van de groeiende middenklasse voor wie een huisje in het bos bereikbaar werd, zowel in financiële zin als in praktische verplaatsingsmogelijkheden. Tegelijkertijd verspreidden zich er ook allerlei collectieve en sociale voorzieningen. Heel wat kastelen en hun parken werden, zeker na de Tweede Wereldoorlog, overgenomen door publieke overheden om er voorzieningen in onder te brengen als het gemeentehuis en een rustoord.⁵⁷ Het bos werd dus een dynamische plek; tot op zekere hoogte ook een plek voor sociale vermenging met plaats voor vakantiewoningen op grote percelen en sociale woningbouw op kleinere percelen. Of was het eerder zo dat het bos groot genoeg was om verschillende programma's te absorberen zonder dat het ene het andere moest storen? Het werd in elk geval een plek vol diversiteit. De stedelijke dynamiek vond er zichzelf uit in een nieuw, gezonder en open milieu, terwijl ze zelf bijdroeg tot de heruitvinding van het bos zelf. Bos en stad ontwikkelen zich als één onlosmakelijk geheel wat we definiëren als een praktijk van bosstedenbouw.

⁵² Ibidem, 75.

⁵³ Nathalie Franck, Joseph de Lange (1883-1948), het oeuvre van een architect uit de 1ste helft van de 20ste eeuw (Scriptie Faculteit Letteren en Wijsbegeerte Universiteit Gent 2013) 87.

⁵⁴ Armand Roegiers, ‘Benedictessen van Schotenhof’. <http://www.benedictinessen-schoten.be/geschiedenis.htm> (16 augustus 2015).

⁵⁵ Kindsheid Jesu Schoten. <http://www.kjschoten.be/onze-school/visie/de-tradities-van-onderwijs-kindsheid-jesu-schoten> (16 augustus 2015).

⁵⁶ Jos van Orshoven, *Tussen groene dennen. Vijftig jaar gemeenschapsgroei* O.L.V. Koningin, Koningshof Berkenrode (Antwerpen 2000).

⁵⁷ Baetens en Berx, *Hoven van plaisantie*, 115.

De crisis van het bos en geaard met het woonpark

Vanaf de jaren dertig veranderde Schotenhof van recreatief domein met vakantiewoningen in een woonpark. In 1933 telde Schotenhof al 700 permanente inwoners. Het vennootschap *Domaines de Schootenhof* werd opgeheven en tijdelijke programma's werden stelselmatig permanent of ingeruild voor permanente functies. De buurtvereniging *Association de Schootenhof* die het beheer van het gebied overnam, verzinnebeelde en registreerde deze transitie. De gemeente kwam hier nauwelijks bij te pas.⁵⁸ Het bos zou nooit meer enkel nog bos zijn, maar veeleer een meervoudig domein: residentiezone, vakantiegebied, recreatiedomein, bos, en wat dies meer zij. De *Association de Schootenhof* beheerde het ook als zodanig.

Na de Tweede Wereldoorlog nam het aantal residenties in Schotenhof een nog hogere vlucht. In de jaren zestig en zeventig wisselden de grondeigenaars trouwens van strategie.⁵⁹ De laatste grondreserves moesten maximaal renderen. De vraag in de *golden sixties* was sowieso sterk. Snel winst nemen en het voor het overige aan de bewonersvereniging overlaten leek dan ook aangewezen. Perceelgroottes werden geminimaliseerd. Het bos raakte verhakkeld en de suburbanisatie vloeide het domein binnen, net als overal elders het hinterland van steden overspoelde. In de noordoostelijk zandrand van Antwerpen ging het ene na het andere kasteeldomein voor de bijl door deze opstoot van verkavelingswoede aangevuurd door de hoge prijzen die met de gestage groei van de vraag gepaard gingen. Het bosbestand bereikte in deze naoorlogse periode een dieptepunt.⁶⁰ Het gebouwde nam het over. De duidelijke en consistente architectuur werd ingeruild voor de modale verkavelingsvilla waarmee Vlaanderen vandaag bezaaid is. Specificiteit en integratie in de lokale (bos)context waren beperkt tot afwezig. Paradoxaal wijze verschraalde het aanbod van sociale en collectieve voorzieningen ondanks de enorme bevolkingsgroei. Monofunctionaliteit en monotonie slopen geruisloos het bos in. Voor het eerst in de geschiedenis leken stedenbouw en bosbouw niet meer naadloos samen te sporen. Het samenspel raakte zoek.

Merkwaardigerwijze greep deze desintegratie van het samenspel tussen bos- en stedenbouw juist plaats op het ogenblik dat de eerste stedenbouwwetgeving en een regulerend beleid werd ingevoerd. De gewestplannen – feitelijk niet veel meer dan een zoneringsinstrument – volgend uit de (eerste Belgische) wet op de stedenbouw uit 1962 creëerden het juridische kader voor de verstedelijking vanaf de jaren zestig. Bos kreeg daarbij een aparte inkleuring. Dramatisch gevolg hiervan was dat heel wat bossen plotsklaps 'zonevreemd' werden, eigenlijk niet langer de 'bestemming' waren die hoorde in de op functionele grondslag bedachte ordening van het territorium.⁶¹ De functiescheiding beoogde uiteraard een conflictloze ordening. Alles op zijn plaats en rationeel, zodat niets de economische ontplooiing in de weg staat. Niettemin voorzag de gewestplanning ook de categorie 'woonpark' die wel degelijk wonen in grootschalige natuur (meestal een bestaand bos) toeliet. Deze categorie is het meest toegekend in Antwerpens 'bebouwd perifeer landschap' waar de eerder behandelde bosverste-

⁵⁸ Baetens en Smits, *Van abdijdomein tot villapark*, 76.

⁵⁹ Jan Gijssels e.a., *Brasschaat. Van heidegrond tot parkgemeente* (Brasschaat 1980) 53.

⁶⁰ Baetens en Smits, *Van abdijdomein tot villapark*, 83.

⁶¹ Grontmij, *Inspelen op de problematiek van de zonevreemde bossen. Oplossingsspoor van de planologische aanpak* (Gent 2012).

delijkingen van abdij- en kasteeldomeinen reeds een intense vermenging van bos en bebouwing hadden geïnitieerd.

De minimale perceelgrootte in de verklarende omzendbrief van de Vlaamse Overheid uit 1997 – een gemiddelde minimumoppervlakte van 1.500 vierkante meter, terwijl het gemiddelde in de jaren dertig in Schotenhof en het aanliggende Koningshof meer dan 3.000 vierkante meter bedroeg – speelde een grote rol in de ruimtelijke uitkomst van de verstedelijking.⁶² Vaak bleken bewoners geneigd grote delen van het bos te rooien omwille van de vochtigheid, lichtinval, behoefte aan uitzicht, tuin en gazon. Dat daarmee de opgezochte kwaliteit van een idyllische bos werd vernield, bleek niet te deren. Het ging er niet langer om zich in te schrijven in een milieu. De kavel werd het milieu. Kortom, de naoorlogse verstedelijking in Antwerpens noordoostelijke hinterland nivelleerde al snel. Was het bos eerder een ruimte van consumptie, dan ging het nu om de consumptie van de ruimte. Het bos werd verkaveld. Nu het enorme reserve-areaal dat de gewestplannen voorzag stilaan opraaakte, kwamen de contradicties bovendrijven. De nog bebouwbare percelen en leegstaande villa's in het 'bebouwd perifeer landschap' die op de markt kwamen, waren enorm duur, terwijl ze tevens niet langer leken te beantwoorden aan de intussen veranderende sociale consumptienormen.⁶³ Gemeenten worstelden met regelgeving die verdere ontwikkeling (onder meer door opsplitsing van percelen) mogelijk zou moeten maken en met het bewaken van de ruimtelijke kwaliteit. Per slot van rekening ging het hier in de Noordoostrand van Antwerpen om het meer exclusieve wonen in Vlaanderen (en zeker in het Antwerpse), in tot dan toe een redelijk exclusief ruimtelijk kader (wat het grotendeels te danken had aan het overblijvende bosbestand).

De meervoudigheid en ambiguïteit die het bos zo kwalitatief maakte, kwam evenwel steeds meer onder druk. Het bosdecreet van 1990 – overigens de eerste boswetgeving sinds 1854 – verhinderde immers niet dat bos dat niet als zodanig in het gewestplan was 'gezoneerd', in praktijk dikwijls ten dode leek opgeschreven. Het vaak geroemde Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen veranderde overigens niet veel aan de sectorale praktijk. Het bepaalde enkel een minimum bosareaal dat bereikt zou moeten worden, een intentie waar vervolgens niet naar werd gehandeld en, door compensatiemechanismen die aangeboden werden, bos rooien niet voorkwam. Recent bleek hoe inefficiënt het mechanisme is.⁶⁴

In 2012 startte de Provincie Antwerpen, bewust van de unieke kwaliteiten in het Noordoosten van de Antwerpse agglomeratie, in samenwerking met de betrokken gemeenten die eigenlijk allemaal in één bos zitten, een proces van visievorming en strategieontwikkeling voor het 'bebouw perifeer landschap'. Het beoogt, 15 jaar na datum, de onduidelijke betekenis ervan in het RSV uit 1997 te specificeren.⁶⁵ Met zes 'toolboxes' – kasteeldomeinen, woonparken, hoofddorpen en woonkernen, hernieuwbare energie, open ruimtestructuur en bedrijvigheid – wordt gepoogd een coherente ontwikkeling te

62 Omzendbrief betreffende de inrichting en de toepassing van de ontwerp-gewestplannen en de gewestplannen, Vlaamse Gemeenschap, nummer 1997801945, 23 augustus 1997; De Beukelaer, *Latente structuren*, 82.

63 M. Ryckewaert e.a., *Een woonmodel in transitie. Een toekomstverkenning van het Vlaamse wonen* (Antwerpen 2011).

64 Het compensatiefonds heeft op tien jaar tijd meer dan twaalf miljoen euro van ontbossingscompensatie opgespaard dat niet ingezet werd voor bebossing. Deze gegevens werden verkregen via het Agentschap Natuur en Bos.

65 Zie noot 7 voor de definitie zoals gegeven in het Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen uit 1997.

waarborgen en de verdere versnippering van open ruimte tegen te gaan.⁶⁶ Het is wellicht eigenaardig om met zes verschillende – en vooral stedelijke – *tools* de ruimtelijke kwaliteit te willen bewerkstelligen, waar het in feite, zo leert niet enkel de geschiedenis, maar ook een vluchtige blik op de huidige ruimtelijke conditie, de hoofdzaak erin bestaat opnieuw een constructief samenspel te regisseren tussen stedenbouw en bosbouw, waarbij stad en bos beide hun eigensoortige meervoudigheid en complexiteit meebrengen.

Nu ecologie in het algemeen op de agenda staat en de intensifiëring van de verstedelijking niet langer dominant is, kan inderdaad wellicht een nieuw momentum ontstaan waarin bos- en stedenbouw wederom elkaars complement worden. Bosbouw moet dan natuurlijk sterker op de voorgrond treden als structuur, als integrerend medium waarin de stedelijkheid van morgen wordt ingebed. De conventionele stedenbouwkundige concepten (zoals hoofddorpen en woonkernen) en de operationalisering op schaal van de afzonderlijke gemeenten maken dan noodzakelijkerwijze plaats voor landschappelijke concepten en voor de schaal van het bos.

Wisselende verhoudingen tussen bos- en stedenbouw

De wisselende verhoudingen tussen bos- en stedenbouw die in deze case van Antwerpens noordoostelijke hinterland (en in het bijzonder Schotenhof) behandeld zijn, vormen uiteraard een bijzondere en unieke geschiedenis. Niettemin kwamen er een aantal intrigerende elementen en constanten in de relatie bos- en stedenbouw aan het licht. Keer op keer waren ze aan de orde en ze verleiden ons om een algemenere hypothese naar voor te schuiven, een nieuw blikveld op (delen van) de vermaledijde nevelstad voor te stellen dat we *forest urbanism* zouden willen noemen. Het betreft hier een vorm van ruimtelijke ordening die gekenmerkt wordt door een constructief samenspel tussen wat enerzijds conventioneel en in enge zin als stedenbouw wordt benoemd (de ordening van het gebouwde in de ruimte) en anderzijds de praktijk van bosbouw, die zowel het beheer van de cycli van rooien en aanplanten behelst, als de praktische inrichting van het bos en het management van het gebruik van het bos. In zekere zin zit in bosbouw alle praktische en theoretische kennis over het bos vervat en daarmee komt het overigens dicht bij wat stedenbouw met de stad, net als het bos een meervoudige ruimte bij uitstek, doet.

In elk van de hierboven besproken episodes (waarbij telkens een kenschetsing van Schotenhof als pars pro toto van het Noordoosten van Antwerpen is gegeven) is er een haast onontkoombare wisselwerking te erkennen tussen bos- en stedenbouw (in de ruime zin van het woord: de organisatie van de menselijke nederzettingen): het bos als *resource* dat vestiging mogelijk maakt in de vroegste tijden, maar tegelijkertijd het rooien meebrengt, het evenwicht tussen rooien en bebossing in het bosbeheer van de Cisterciënzers, een bosbeheer dat in feite de ruimtelijke ordening van hun wereld is. De hoven van plaisantie ontwikkelden hun eigen vorm van ruimtelijke ordening waarin stedenbouw (als de ordening van het gebouwde) en bosbouw in feite één verweven realiteit vormden. Dit is niet anders in het utilitaire industriële tijdperk waarin bosbouw

⁶⁶ Provincie Antwerpen, *Opmaak van een toolkit rond de kasteeldomeinen gelegen in het bebouwd perifeer landschap ten noordoosten van Antwerpen* (Antwerpen 2013) 19.

een onderdeel werd van de sterk op productie gerichte benutting van het territorium. De productiefunctie van bosbouw werd gerationaliseerd en het bos werd haast gereduceerd tot productiemiddel. Maar evenzeer in de twintigste eeuw, toen de focus in de betekenis van bossen verschoof van productie naar consumptie was de relatie tussen de verstedelijking en het bos sterk.

Enkel in de tweede helft van de twintigste eeuw leek het dynamisch evenwicht tussen bos- en stedenbouw zoek, al kondigde zich wel een bewustzijn aan dat het samenspel bos-/stedenbouw in feite de omgevingskarakteristiek bij uitstek van het Noordoosten van de Antwerpse agglomeratie is. Tot op vandaag divergeren bos- en stedenbouw in de meeste nevelstadcondities, ondanks de latente erkenning van het belang van het samenspel tussen beide categorieën, zoals onder meer in de notie woonpark die in de gewestplanning – bot zoneringsinstrument bij uitstek – binnensloep. Het woonpark – zondermeer een buitengewone categorie in de gewestplanning (en planning in het algemeen) – houdt de belofte in dat een dynamisch evenwicht in co-existentie tussen ecologie en stad – in dit geval bos en nevelstad – mogelijk is. Daarmee lost meteen de nevel – de ondefinieerbaarheid en karakterloosheid van de nevelstad – op in het bos dat absorbeert en gracieus, zoals het bos nu eenmaal is, structuur, een unieke omgeving en karakter verleent.⁶⁷ Al is het een fragiele oefening om de cycli van verstedelijking en bosontwikkeling, met elk hun eigen tijdsaders en hun eigen complexiteit – bos en stad zijn immers beide complexe meervoudige systemen – op elkaar af te stemmen.

Feitelijk is de geschiedenis van het noordoosten van Antwerpen die hier werd gereconstrueerd, zoveel zal nu wel duidelijk zijn, op de eerste plaats een retroactief manifest van bosstedenbouw, *forest urbanism* zoals het dan wat modieuzer zou heten. Stedenbouw krijgt de laatste decennia inderdaad veel adjectieven toebedeeld, maar het is uiteraard niet meer dan een van de loten die op *landscape urbanism* kan worden geënt, en dit niet zozeer, zoals wel eens wordt gesteld, om het zoveelste -isme te propageren als de ultieme of essentiële vorm van stedenbouw. Het adjectief stipt niet meer aan dan een aandachtspunt, formuleert niet meer dan een kritiek op de stedenbouw die het bos – een van de fundamentele archetypes van de natuur die we hebben geconstrueerd – veronachtzaamt, zowel als bos, als cruciaal ecologische structuur dus, maar evenzeer als milieu, meervoudige omgevingsstructuur voor onder meer de stedelijkheid van vandaag en morgen. Bovenal is *forest urbanism* dus een appel aan de mogelijkheid om structuur te herkennen en benutten, om de nevelstad vorm én betekenis te geven.

67 B. De Meulder e.a., 'Patching up the Belgian Landscape / Sleutelen aan het Belgische stadslandschap. Betreffende de politieke economie van een nonchalante wooncultuur', *Oase. Architectural Journal / Tijdschrift voor Architectuur* 52 (1999) 78-112; B. De Meulder en M. Dehaene, *Atlas Zuidelijk West-Vlaanderen. Fascikel 0&1* (Kortrijk 2001).

Stadsgeschiedenis

Een platform voor reflectie op de geschiedenis van de stad

Stadsgeschiedenis (opgericht in 2006) is het Nederlands-Vlaamse tijdschrift voor onderzoek, reflectie en debat over de stad en haar geschiedenis. De aanpak is interdisciplinair en gericht op een breed scala aan thema's. Naast peer-reviewed wetenschappelijke artikelen bevat *Stadsgeschiedenis* dossiers over actuele maatschappelijke thema's, reviews over recente onderzoekstrends en interessante artikelen in binnen- en buitenlandse tijdschriften, en interviews met markante stadsbestuurders, architecten en wetenschappers. Geografisch richt het tijdschrift zich op de Lage Landen door de eeuwen heen. *Stadsgeschiedenis* richt zich op iedereen die geëngageerd is met de stad en haar historische ontwikkeling: van wetenschappers en archiefmedewerkers tot beleidsmakers, architecten en erfgoedwerkers.

Inzendingen:

in een WORD-bestand naar inge.bertels@vub.ac.be

Afbeeldingen dienen apart en rechtenvrij te worden aangeleverd. Dit kan in de vorm van glansfoto's of in digitale vorm. Digitale afbeeldingen dienen van voldoende kwaliteit te zijn: tenminste 300 dpi op het formaat waarop ze uiteindelijk zullen worden afgedrukt. Bij twijfel kan men contact opnemen met Uitgeverij Verloren, telefoon +31356859856. De redactie poogt zorgvuldig om te gaan met auteursrechten. De gebruiken voor wat betreft overname van tekst en beeld in academische publicaties worden gevolgd. Wie desondanks meent in zijn rechten te zijn geschonden, richt zich tot de uitgever.



Stadsgeschiedenis wordt uitgegeven met steun van de Universitaire Stichting.

INHOUD Stadsgeschiedenis 10 (2015) 2

BJØRN GALLÉE en JAAP LIGTHART

Gelegenheid maakt de dief. De inzet van vermogens-
criminaliteit als overlevingsstrategie in Rotterdam, 1812-1820 117

WIM WAMBEQ en BRUNO DE MEULDER

Woonbossen in de Antwerpse agglomeratie. Een geschiedenis
en retroactieve definitie van bosstedenbouw 133

Werk in uitvoering

FIEN DANNIAU

UGentMemorie 1817-2017. Een jubileum als aanleiding
voor een duurzaam geheugen van stad en universiteit 152

Interview

GREET DE BLOCK & BRUNO NOTTEBOOM

Ingenieurs en planners. Conflict en convergentie rond
infrastructuur, ruimte en milieu in Nederland 162

Reviews

ARJAN ZUIDERHOEK

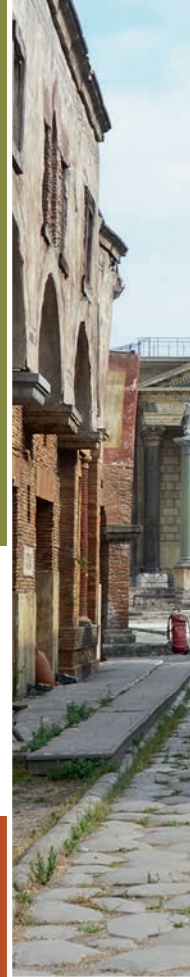
De antieke stad. Stad-plattelandsrelaties, stedelijke
middengroepen en steden en staatsvorming in de
Klassieke Oudheid: een overzicht 176

JAN HEIN FURNÉE, PETRA BROUWER, GREET DE BLOCK,
BEN EERSELS, HILDE GREEFS, MANON VAN DER HEIJDEN,
TOON VRINTS

Stadsgeschiedenis in buitenlandse tijdschriften (2014) 193

Abstracts 223

Personalia 225



ISSN 1872-0676

STADS
geschiedenis

STADSGESCHIEDENIS 10-2015-2